

EDMUND KEELEY

Αναπλάθοντας τον παράδεισο

Το ελληνικό ταξίδι 1937-1947

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΧΡΥΣΑ ΤΣΑΛΙΚΙΔΟΥ

Η πρώτη Εδέμ

Την άνοιξη του 1939 ο Χένρυ Μίλλερ ένιωθε να μην τον χωράει το Παρίσι. Ο *Τροπικός του Αιγόκερω* μόλις είχε κυκλοφορήσει, αλλά, όπως έγγραφε στον νεαρό του φίλο Λόρενς Ντάρρελ, οι άνθρωποι δεν αγόραζαν πια βιβλία –ούτε καν ζούσαν–, απλώς «κρατούσαν την ανάσα τους περιμένοντας την επερχόμενη συμφορά»¹ ενός παγκόσμιου πολέμου. Ο Μίλλερ προσπαθούσε να πείσει τον εαυτό του ότι δεν επέκειτο πόλεμος, αλλά η πιθανότητα δεν έλεγε να του φύγει από το μυαλό. Αν τελικά ο πόλεμος ξεσπούσε, αυτός ήταν αποφασισμένος να διαλέξει τη ζωή. Μερικούς μήνες νωρίτερα είχε ξεκαθαρίσει τη θέση του στην τελευταία από τις *Επιστολές Άμλετ*:² «Ο πόλεμος δεν είναι μόνο πόλεμος: πρόκειται για ένα σύμπαν που ο καθένας εξερευνά για τους δικούς του λόγους. Εμένα προσωπικά μού προκαλεί τρόμο... Όσο έχω τα δυο μου πόδια, θα τρέχω μακριά του και, αν χρειαστεί, θα φύγω με τα τέσσερα... Ακόμη κι αν βλέπω γύρω μου κόλαση, πάλι ζωή θα είναι, και προτιμώ αυτή τη ζωή στην κόλαση από το ρίσκο του πολέμου. Αγαπώ τη ζωή πάνω από την αλήθεια, την τιμή, τους φίλους: πάνω από την πατρίδα, τον Θεό, απ' οτιδήποτε». Οι πολιτικές εξελίξεις που οδηγούσαν

στα συγκεκριμένα γεγονότα δεν τον ενδιέφεραν. Από τη στιγμή που τα πράγματα πάνε κατά διαβόλου, έγγραφε στον Ντάρρελ, αρχίζουν να κυβερνούν τα τσακάλια.

Μολονότι ο Μίλλερ έλεγε στον Εγγλέζο φίλο του ότι παρά την επικείμενη καταστροφή απολάμβανε την απόλυτη μοναξιά του μετά την έκδοση του *Αιγόκερω*, η φαντασία του τον πρόδιδε: κάθε νύχτα ανέβαινε στη λαιμητόμο, του έκοβαν το κεφάλι κι αμέσως –«τσακ!»– ξεφύτρωνε καινούριο. Διάβαζε τα τυπογραφικά δοκίμια του τελευταίου βιβλίου της Αναΐς Νιν για να διορθώσει τα «τερατώδη παροράματα» – ένας τρόπος ίσως για να αποδιώξει την υποψία του, που γρήγορα επιβεβαιώθηκε από τα γεγονότα: έπειτα από τόσα χρόνια στενής σεξουαλικής και λογοτεχνικής σχέσης, εκείνη είχε αποφασίσει να μην τον ακολουθήσει σ' έναν άλλο κόσμο, αλλά να μείνει στο Παρίσι με τον άντρα της, ότι και να συνέβαινε. Ο Μίλλερ κατέληγε ονομάζοντας τη μοναξιά του «παράδεισο των καταπονημένων γραφιάδων, που μουντζουρώνοντας χαρτιά, ανοίγουν τον δρόμο για το καθαρήριο».³ Είχε φτάσει πια η στιγμή να φάξει για κάποιον άλλο παράδεισο.

Όσο για τον Λόρενς Ντάρρελ, έγγραφε στον Μίλλερ από το Λονδίνο ότι ένιωθε βαθιά μελαγχολία, ότι δούλευε σπασμωδικά, χωρίς πραγματική έμπνευση. Είχε πάει στο Στράτφορντ, όπου διαπίστωσε ότι ο Σαίξπηρ είχε μετατραπεί σε αμερικανική βιομηχανία, κάτι που ωστόσο τον γοήτευσε, τον έκανε να αισθανθεί μια ψυχική συνάφεια με όλα τα νεαρά πλάσματα που είχαν εισρεύσει εκεί, «σπρωγμένα από έναν αόριστο πανικό στη ζωή τους, για να βρουν κάποιο νόημα ύπαρξης μέσα από τη ζωή του μέγιστου αγνώστου εθνικού ανδρός».⁴ Το νόημα που βρήκε ο ίδιος ήταν το μυστικό της σιωπής, θαμμένο στο Νιου Πλέις, όπου ο Σαίξπηρ ζούσε απο-

μονωμένος τα τελευταία πέντε χρόνια της ζωής του – και που τώρα πια ήταν ένας περιποιημένος εγγλέζικος κήπος μ' ένα πέτρινο μνημείο στο σημείο όπου κάποτε βρισκόταν το σπίτι του βάρδου. Ήταν σαφές ότι και ο Ντάρρελ ένιωθε σαν λιοντάρι στο κλουβί, ότι λαχταρούσε κι αυτός μια αλλαγή. Λέει στον Αμερικανό φίλο του ότι σχεδίαζαν με τη σύζυγό του Νάνσυ να περάσουν έναν χρόνο τριγυρίζοντας σε λιμάνια της Μεσογείου όπου η ζωή ήταν φτηνή – στην Ισπανία, την Ελλάδα, την Τουρκία–, όμως τώρα τα πράγματα έδειχναν τόσο άσχημα, που δεν ήξερε πια τι να κάνει.

Ο Μίλλερ τού είχε γράψει πρόσφατα ότι πολύ θα ήθελε να δει τον Ντάρρελ στην Ελλάδα, αλλά ο δικός του δρόμος διαφυγής τον έστρεφε προς την Αμερική και τις αχανείς έρημες εκτάσεις, «όπου ο άνθρωπος δεν είναι παρά ένα μηδενικό και η σιωπή βασιλεύει».⁵ Ο Ντάρρελ βρίσκει ελκυστική την ιδέα, αλλά διστάζει. «Να επιστρέψουμε στην Κέρκυρα με τους Ιταλούς έξω από την πόρτα μας; Να περάσουμε το καλοκαίρι στην Κορνούαλη; Ή ΝΑ ΠΑΜΕ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ;» Το τελευταίο τού φαινόταν ξερίζωμα, μια «τεράστια στροφή στον μεσημβρινό».⁶ Οπωσδήποτε θα γινόταν αργά ή γρήγορα, αλλά... Στο τέλος διάλεξε την Κέρκυρα και το ίδιο έκανε κι ο Μίλλερ κατά τα τέλη του Μάη, θεωρώντας την τον πρώτο σταθμό μιας περιπλάνησης, που σύμφωνα με τα σχέδιά του θα περιλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης, την Αγγλία, την Ιρλανδία, την Αμερική, τη Μέση και την Άπω Ανατολή. Ούτε ο Μίλλερ ούτε ο Ντάρρελ υποφιάζονταν τότε ότι οι δυο τους με τη βοήθεια λίγων Ελλήνων φίλων έμελλε να δημιουργήσουν έναν τόπο που θα κρατούσε τον πόλεμο σε απόσταση ασφαλείας και θα τους πρόσφερε, για λίγο έστω, την καινούρια ζωή που και οι δύο επιζητούσαν.

Ένας απ' αυτούς τους φίλους ήταν ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, τριάντα εννέα χρόνων, που είχε γεννηθεί στις 29 Φεβρουαρίου του 1900, γεγονός που, όπως είπε ο ίδιος στον Μίλλερ, του επέτρεπε να λέει ότι, σύμφωνα με το ημερολόγιο, πλησίαζε τα δέκατά του γενέθλια. Μολοντί νεότερος από τον Μίλλερ, όπως και να το υπολόγιζε κανείς, είχε σαφώς λιγότερα στοιχεία παιδικότητας και ήταν ευρυμαθέστερος από εκείνον, αλλά και ερωτευμένος με την παράδοσή του – το καταφύγιό του και συνάμα το φορτίο που πρόσθετε βάρος στο εύσαρκο κορμί του. Ο Μίλλερ αναγνώρισε τη ζωτική δύναμη του Σεφέρη πολύ πριν ο ποιητής λάβει το Βραβείο Νόμπελ – ο πρώτος Έλληνας που τιμήθηκε μ' αυτή τη διάκριση. Στον *Κολοσσό του Μαρουσιού*, το λαμπρό βιβλίο του Μίλλερ για το ταξίδι του στην Ελλάδα, ο συγγραφέας λέει ότι ο Σεφέρης «είχε πάθος με τον τόπο του, όχι από στενό σωβινισμό, μα από το γεγονός μιας υπομονετικής ανακάλυψης που ήρθε σα συνέπεια πολλών χρόνων διαμονής στα ξένα».⁷ Ο Μίλλερ συνεχίζει με μια ουσιαστική, αν και φαινομενικά παράδοξη αλήθεια, που αφορά την πηγή της δύναμης του Σεφέρη: «Ο παγκόσμιος ποιητής άρχιζε να ωριμάζει μέσα του, με το να έχει ριζώσει τόσο παθιασμένα στο χώμα του λαού του».⁸ Και τριάντα χρόνια αργότερα, λίγους μήνες πριν από τον θάνατο του Σεφέρη, το 1971, ο Μίλλερ έγραψε στον παλιό του φίλο ότι ακόμα και έπειτα από τόσα χρόνια αποχωρισμού εξακολουθούσε να ακούει τη φωνή του Σεφέρη στ' αυτιά του και θυμόταν ακόμα «πόσο ζήλευα τον πατριωτισμό σου –ή μάλλον την αγάπη σου για την Ελλάδα–, κάτι που δεν μπόρεσα να νιώσω ποτέ για τη δική μου πατρίδα».⁹

Την άνοιξη του 1939 ωστόσο ο Γιώργος Σεφέρης πονούσε μ' όσα έβλεπε να συμβαίνουν στην πατρίδα του μετά την

επιστροφή του από την Αλβανία, όπου είχε υπηρετήσει ως Έλληνας πρόξενος στην Κορυτσά. Τρία χρόνια νωρίτερα, πριν από την αναχώρησή του, είχε γράψει ένα ποίημα αρχίζοντας με τον στίχο που θα γινόταν «καραμέλα» στο στόμα κάθε Έλληνα διανοούμενου, είτε τούτος ήταν αναγνώστης του Σεφέρη είτε όχι: «Όπου και να ταξιδέψω, η Ελλάδα με πληγώνει». Όμως το ποίημα είχε γραφτεί σε μια εποχή που οι πληγές οφείλονταν πάνω απ' όλα στη νοσταλγία· ακόμα κι έτσι ο αυτοσαρκασμός του δημιουργού αντικατοπτριζόταν στον τίτλο του ποιήματος: «Με τον τρόπο του Γ.Σ.». Η ψυχική διάθεση του Σεφέρη το 1939 άφηγε ελάχιστα περιθώρια για νοσταλγία ή ειρωνεία και τα σχόλιά του για τον επικείμενο πόλεμο στα ημερολόγια –τα οποία κρατούσε από το 1925 ως τα γεράματά του– τον έδειχναν να συμμερίζεται κατά κάποιον τρόπο τη διάθεση του Μίλλερ, αρκετούς μήνες πριν συναντηθούν οι δυο τους για πρώτη φορά. Μια καταχώριση τον Μάρτιο του 1939 περιγράφει την «κατάσταση στην Ευρώπη» με τα λόγια που είχε χρησιμοποιήσει ο Όμηρος για να περιγράψει τη χώρα των Κυκλάπων:

*τοῖσιν δ' οὔτ' ἄγοραι βουλευφόροι οὔτε θέμιστες,
ἀλλ' οἷ γ' ὕψηλῶν ὀρέων ναίουσι κάρηνα
ἐν σπέσσι γλαφυροῖσι, θεμιστεύει δὲ ἕκαστος
παίδων ἠδ' ἀλόχων, οὐδ' ἀλλήλων ἀλέγουσι.*

Οδύσσεια, ι, 112-115

Σχόλιο του Σεφέρη: «Ακριβώς: η εποχή των κυκλάπων».¹⁰

Έναν μήνα αργότερα σημειώνει στο ημερολόγιό του ότι «ζούμε σε μια εποχή γενικής υπνοβασίας» και προλέγει πως «όταν έρθει η στιγμή να ξυπνήσουμε, δε θα μείνει τίποτε στη θέση του. Είναι τόσο φυσικό. Αλλά η μόνη ελπίδα είναι να

έρθει αυτή η στιγμή. Η ανθρωπότητα γράφει μεγάλους κύκλους, που απαρτίζονται από γενεές γενεών. Η δική μας μοίρα το θέλησε να πέσουμε σ' ένα απειροελάχιστο τόξο αυτής της τροχιάς βυθισμένο στα κατάβραθα της νύχτας».¹¹ Η βαθύτερη αιτία αυτής της σκοτεινής άποψης για τα πράγματα είχε πλέον συγκεκριμενοποιηθεί. Οι Ιταλοί είχαν εισβάλει στην Αλβανία καταλαμβάνοντας και πόλεις με ελληνική ιστορία –όπως η Αυλώνα, ο Άγιος Ιωάννης, οι Άγιοι Σαράντα– ενόσω οι Βρετανοί κοιμούνταν και οι Γάλλοι έγγραφαν «λαμπρά δοκίμια γενικής πολιτικής: ο πλούσιος από την τρύπα της βελόνας».¹² Προφητικά ο Σεφέρης συμπλήρωνε ότι δεν ήξεραν τι έκαναν ή πόσα θα είχαν να πληρώσουν.

Ο πόλεμος που πλησίαζε δεν ήταν το μόνο που απασχολούσε τον Σεφέρη. Μετά την επιστροφή του από την Κορυτσά τού ανατέθηκε η απεχθής θέση τού ανωτέρου υπαλλήλου στο Υπουργείο Τύπου και Πληροφοριών. Από την αρχή της διπλωματικής του σταδιοδρομίας είχε υπολογίσει το τίμημα που θα πλήρωνε υπηρετώντας δύο αφεντάδες. Αλλά η αέναη σύγκρουση ανάμεσα στα επίσημα καθήκοντά του του δημοσίου λειτουργού και στις υποχρεώσεις του στη μούσα οξύνθηκε ακόμα περισσότερο επί δικτατορίας Μεταξά, στον τρίτο της χρόνο τότε. Η κατάσταση έφτασε στο απροχώρητο το 1939, όταν αυξάνονταν οι ενδείξεις της συμπάθειας του Έλληνα δικτάτορα για τη Γερμανία και τις ολοκληρωτικές μεθόδους της. Φίλοι του ποιητή που θεωρήθηκαν εχθροί του συστήματος συνελήφθησαν και εξορίστηκαν. Η ΕΟΝ, η милитарιστική οργάνωση της νεολαίας πάνω στα πρότυπα της χιτλερικής, παρήλαυνε στους δρόμους. Και μολονότι κάποια διατάγματα, όπως, π.χ., εκείνο που λογόκρινε τον επιτάφιο που έγγραψε για τον Περικλή ο Θουκυδίδης, ήταν για γέλια, η στομφώδης γλώσσα του καθεστώτος ήταν

ένας επικίνδυνα ετερόκλητος κυκεώνας, πραγματική κατάρα για κάθε σοβαρό συγγραφέα.

Τον Μάη το ημερολόγιο του Σεφέρη ανακοινώνει στον φανταστικό του αναγνώστη ότι, έχοντας τελειώσει τον *Μονόλογο πάνω στην Ποίηση*, ένα κείμενο διόλου ικανοποιητικό κατά τη γνώμη του, «πρέπει να το πάρουμε απόφαση: στα χρόνια που ζούμε δε διαλέγουμε μήτε τις ώρες που δουλεύουμε μήτε τον τρόπο που εκφραζόμαστε – τουλάχιστο σε πρόζα».¹³ Τον Αύγουστο, επιστρέφοντας στο ημερολόγιο έπειτα από απουσία δύο μηνών, ο ποιητής αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν «να προχωρήσει κανείς μέσα σ' αυτή την ομίχλη».¹⁴ Η ποίηση παρέμενε η μοναδική του διέξοδος, αλλά ακόμα κι αυτή την έβρισκε κοπιαστική. Το γνωστότερο ποίημα της συγκεκριμένης περιόδου, «Ο βασιλιάς της Ασίνης», έκλεινε δύο σχεδόν χρόνια δουλειάς εκείνη την άνοιξη, μα τον βασάνιζε ακόμα. Όπως ο Μίλλερ και ο Ντάρρελ, έτσι κι αυτός χρειαζόταν ανανέωση, ανοιχτούς ορίζοντες, φίλους που να προσφέρουν πνευματικά ερεθίσματα – και τούτη η προοπτική τού προσφέρθηκε έναν μήνα αργότερα στο σπίτι του φίλου του Γιώργου Κατσίμπαλη στο Μαρούσι, όπου του συνέστησαν τον Χένρυ Μίλλερ και τον Λόρενς Ντάρρελ, για τους οποίους σημείωσε στο ημερολόγιό του: «Είναι, θαρρώ, οι πρώτοι Αγγλοσάξονες λογοτέχνες που γνωρίζω».¹⁵ Οι Μίλλερ και Ντάρρελ είχαν έρθει ν' ακούσουν τον Κατσίμπαλη να απαγγέλλει ποιήματα του Σεφέρη μεταφρασμένα στ' αγγλικά.

Ο Γιώργος Κατσίμπαλης ήταν στενός φίλος του Σεφέρη, θερμός υποστηρικτής της πρώτης του ποιητικής συλλογής, *Στροφή* (1931), αλληλογραφούσε δε τακτικά με τον ποιητή στα χρόνια της διπλωματικής του θητείας, παρέχοντάς του πληροφορίες για τη λογοτεχνική ζωή της Αθήνας και ταχυ-

δρομώντας του τις τρέχουσες περιοδικές εκδόσεις. Ήταν και ο Κατσίμπαλης εύσωμος σαν τον Σεφέρη, αλλά πιο θεωρητικός: η ράχη του δεν καμπούριαζε ποτέ, η κορμοστασιά του ήταν στητή καθώς επιθεωρούσε τον γύρω κόσμο, η δε στεντόρεια φωνή και το πάντα παρόν μπαστούνι του απηχούσαν τη στρατιωτική του θητεία στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Σεφέρης τον θεωρούσε επιστήθιο φίλο του. Είχε εξαρχής υπογραμμίσει στον Μίλλερ με βαθύ συναίσθημα ότι ο Κατσίμπαλης «είναι σπουδαίος, κάτι το εξαιρετικό, ένα ανθρωπινό φαινόμενο θα έλεγα»¹⁶ – λόγια που σίγουρα παρακίνησαν τον Μίλλερ να μετατρέψει τον Κατσίμπαλη σε μύθο, στην «κολοσσιαία» προσωπικότητα, κεντρική στο βιβλίο του για την Ελλάδα.

Ο Σεφέρης, ηπιότερος άνθρωπος από τον Κατσίμπαλη και περισσότερο ευφυής, δεν επέτρεπε στην αδιάλλακτη –και μερικές φορές ξεροκέφαλη– κριτική ευαισθησία του Κατσίμπαλη να ανατρέψει τη φιλία τους, παρά μόνο πολύ αργότερα, οπότεν κάποια διχογνωμία είχε αποτέλεσμα την προσωρινή διακοπή της αλληλογραφίας τους. Στα προπολεμικά χρόνια ο ποιητής δεχόταν αδιαμαρτύρητα την κριτική του Κατσίμπαλη. Όταν εκδόθηκε ο δεύτερος τόμος του Σεφέρη –το μεγάλο, αυστηρά ομοιοκατάληκτο ποίημα με τίτλο *Η στέρνα* (1932)–, έγραψε στην αδελφή του Ιωάννα Τσάτσου από το Λονδίνο ότι «ο Κατσίμπαλης, που είναι λαμπρός και μ' αγαπά όσο λίγοι, μου έγραψε σ' ένα τελευταίο του γράμμα, “μας επρόδωσες όσους πιστέψαμε σε σένα”. Νομίζω πως θα τους επρόδινα αν έκανα το αντίθετο από αυτό που έκανα».¹⁷ Ο Κατσίμπαλης θεωρούσε τον παραγωγικότερο και με μεγάλο κύρος Κωστή Παλαμά τον σπουδαιότερο από τους σύγχρονους Έλληνες ποιητές, και σε πιο προχωρημένη ηλικία έβλεπε με δυσαρέσκεια τον Παλαμά να χάνει

την επιρροή του, ενώ ο Αλεξανδρινός ποιητής Κ.Π. Καβάφης σιγά σιγά κέρδιζε θρυλικό ανάστημα, πρώτα στο εξωτερικό και κατόπιν στην Ελλάδα: «Αυτός, αυτός – αυτός ο ξέρεις τι» μουρμούριζε. «Πώς τον διαβάζεις;»¹⁸ Τυπικά το σχόλιο ήταν μισοαστείο-μισοσοβαρό, αποτελούσε περισσότερο μια πρόκληση, διότι γεγονός παραμένει πως, παρά τις όποιες αντιρρήσεις του, ο Κατσίμπαλης ήταν ο άνθρωπος που επιμελήθηκε και εξέδωσε την πρώτη εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία του έργου του Καβάφη μόλις το 1943.

Στη δεκαετία του '30 και ακόμα αργότερα ο Κατσίμπαλης ήταν ο πιο ένθερμος υποστηρικτής που θα μπορούσε να έχει ένας νέος λογοτέχνης, κι αυτό επειδή αφοσιωνόταν ολοκληρωτικά στα καινούρια γραπτά –σε όσα τουλάχιστον του άρεσαν– και επειδή τα υπερασπιζόταν υψώνοντας τη φωνή του δυνατότερα από κάθε άλλον, παρότι σπάνια κατέγραφε στο χαρτί το πάθος του (εκτός από διάφορες βιβλιογραφίες και αρκετές μεταφράσεις, ελάχιστα κείμενα του Κατσίμπαλη δημοσιεύτηκαν όσο ζούσε). Ο Σεφέρης ήταν από τους πρώτους που κατάλαβε πόσο καλός λογοτεχνικός επιμελητής μπορούσε να γίνει ο φίλος του, γεγονός που εκμυστηρεύτηκε στην αδελφή του σε μια του επιστολή του 1931. Τέσσερα χρόνια αργότερα ο Κατσίμπαλης, συνεργαζόμενος ανώνυμα μ' έναν άλλο φίλο και κριτικό της εποχής, τον Ανδρέα Καραντώνη, χρηματοδότησε και εξέδωσε την πιο αξιόλογη αθηναϊκή λογοτεχνική επιθεώρηση ανάμεσα στους δύο πολέμους: *Τα Νέα Γράμματα*, όπου δημοσιεύονταν τα καινούρια έργα του καλύτερου ποιητή της παλιότερης γενιάς, του Άγγελου Σικελιανού, και μεταξύ άλλων των δύο ποιητών Σεφέρη και Ελύτη, που αργότερα τιμήθηκαν με το Βραβείο Νόμπελ, και άλλων σημαντικών λογοτεχνών που αποτέλεσαν την περίφημη σήμερα Γενιά του '30.

Το καλοκαίρι του 1939 το υψηλόφρον αυτό τόλμημα έπεσε θύμα των καιρών του (μετά το ανοιξιάτικο τεύχος του 1940 υπήρξε ένα κενό έως τα τελευταία του 1944-1945), και ο Γιώργος Κατσιμπαλης είχε αρχίσει να αφιερώνει το πάθος του λιγότερο στην επιμέλεια και τη βιβλιογραφία και περισσότερο στο μεγάλο του χάρισμα, στον προφορικό λόγο. Παράλληλα είχε ολοκληρωτικά δοθεί σ' ένα άλλο εγχείρημα: στη μύηση των φίλων του στους θησαυρούς της Ελλάδας, αρχαίους και σύγχρονους, πραγματικούς και φανταστικούς. Ο Ντάρρελ είχε ανακαλύψει τον Κατσιμπαλη αρκετό καιρό πριν έρθει ο Μίλλερ στην Ελλάδα, τον Ιούλιο του 1939, και σχετικά γρήγορα εισήγαγε τον Αμερικανό στον κύκλο του Κατσιμπαλη, που εκτός από τον Σεφέρη περιλάμβανε τον Χατζηκυριάκο-Γκίκα, τον διασημότερο ζωγράφο της εποχής του· τον Δ.Ι. Αντωνίου, έναν χαμηλών τόνων πλοίαρχο και ποιητή· τον Θεόδωρο Στεφανίδη, γιατρό, βοτανολόγο, ποιητή και μεταφραστή, για τον οποίο ο Μίλλερ είπε ότι ήταν «ο πιο διαβασμένος άνθρωπος που συνάντησα και, εκτός απ' αυτό, ένας άγιος»¹⁹ την αδελφή του Σεφέρη Ιωάννα, επίσης περιστασιακή ποιήτρια και ημερολογιογράφο, που έμεινε αξέχαστη στον Μίλλερ γιατί «όπως όλες οι Ελληνίδες που συνάντησα είχε πάνω της κάτι το ηγεμονικό»²⁰ και τέλος τον σύζυγό της Κωνσταντίνο Τσάτσο, πανεπιστημιακό καθηγητή και άνδρα υψηλού πολιτικού αναστήματος, που καταδικάστηκε σε εξορία γιατί διαφώνησε με το καθεστώς του Μεταξά και που στη συνέχεια, το 1941, προσέβαλε τους Γερμανούς και Ιταλούς κατακτητές γιορτάζοντας δημόσια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου: δύο θαρραλέες πράξεις συνείδησης που επιβραβεύτηκαν αργότερα με την ανάδειξή του σε πρώτο Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας μετά την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών το 1974.

Όλοι αυτοί –αλλά περισσότερο ο Σεφέρης και ο Κατσίμπαλης– συνόδευσαν τον Μίλλερ και τον Ντάρρελ στην πορεία τους προς μια ατελή κατανόηση και μια απεριόριστη αγάπη για τη σύγχρονη Ελλάδα, μια χώρα που ο καθένας αναδημιούργησε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσίν του. Η ιστορία αυτής της «ανάπλασης» στην περίπτωση του Ντάρρελ ξεκινά στην Κέρκυρα πολλά χρόνια πριν από τον ερχομό του Μίλλερ στην Ελλάδα και στην περίπτωση του Μίλλερ όχι με τη σεπτεμβριάτικη επίσκεψή του στο σπίτι του Κατσίμπαλη στο Μαρούσι, αλλά στον Πειραιά, όπου έφτασε μια καυτή μέρα του Ιουλίου του 1939 ταξιδεύοντας από τη Μασσαλία με το πλοίο «Θεόφιλος Γκοτιέ».

Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ακόμα και αμέσως μετά, έτσι έφτανε κανείς στην Αθήνα: με πλοία που έδεναν στον Πειραιά. Τις τελευταίες όμως δεκαετίες οι περισσότεροι ταξιδιώτες έρχονται με το αεροπλάνο, οπότε είναι δύσκολο για τον σημερινό επισκέπτη να προσδιορίσει τον ακριβή χαρακτήρα της σύγχρονης πόλης. Από τον αέρα το πρώτο που βλέπεις είναι ατέλειωτα φαιά συγκροτήματα πολυκατοικιών, όλες, θαρρείς, ομοιόμορφες, που ξεκινούν από τη θάλασσα στο τέρμα του αεροδρομίου και εκτείνονται ως τα τυλιγμένα στην άχνα βουνά που διαγράφουν έναν σφαιρικό ορίζοντα. Βρίσκεις κάποια ορόσημα σε λιγοστούς ανοιχτούς χώρους –κάποτε πράσινους, άλλοτε καφέ, συχνά γυμνούς–, που διακόπτουν τη μονοτονία του τσιμέντου προσφέροντας κάποια αξιόλογη θέα: έναν ψηλό λόφο με φαλακρή κορυφή, που φέρνει στον νου απόκαρση καλόγερου, στεφανωμένο από μια κάτασπρη εκκλησιά με μια σημαία να κυματίζει πλάι στο καμπαναριό της· ο λόφος αυτός είναι ο Λυκαβηττός. Υπάρχει κι άλλος, χαμηλότερος, η πασίγνωστη Ακρόπολη, με τις σκαλωσιές στους ναούς, και όχι ένα, αλλά δύο ανοιχτά θέατρα

από πολυκαιρινό μάρμαρο. Και λίγο πέρα από την καταπράσινη όαση που παλιότερα ονομαζόταν Βασιλικός Κήπος ξεχωρίζει το στενό πέταλο ενός αρχαιότροπου σταδίου, που ξαναστρώθηκε με λευκό μάρμαρο στις αρχές του αιώνα για να στεγάσει την πρώτη σύγχρονη Ολυμπιάδα.

Αλλά αυτό που προσδίδει στη μεταπολεμική τσιμεντένια πόλη έναν πιο ανάλαφρο τόνο είναι κάτι που δε φαίνεται από τη θάλασσα ή τον αέρα: η υπόγεια ζωή στις γειτονιές. Η καθεμιά τους διατηρεί κατάλοιπα της ζωής του χωριού που μεταφέρθηκε στην πόλη αυτό τον αιώνα, μαζί με τα εκατομμύρια των ανθρώπων που μετανάστευσαν στην πρωτεύουσα από την επαρχία ή τη Μικρά Ασία για να βρουν μια θέση στον ήλιο. Και σχεδόν όλοι οι Έλληνες νότια της Θεσσαλονίκης πιστεύουν ότι ο «ήλιος» λάμπει αποκλειστικά και μόνο στην Αθήνα, είτε πρόκειται για δουλειές είτε για ψυχαγωγία, πολιτιστικά γεγονότα ή απλώς για μια απόδραση από την ανία. Η διχασμένη προσωπικότητα του σύγχρονου Αθηναίου οφείλεται σε τούτη τη μαζική μετανάστευση στην πόλη: έντονα ατομικιστής, γοητευτικός, αλαζόνας (ο καθένας τους θα μπορούσε να έχει γίνει μεγιστάνας ή πρωθυπουργός), αφιερωμένος στο κυνήγι της επιτυχίας με τον ζήλο του πολίτη κάθε άλλης μεγαλούπολης, αλλά ταυτόχρονα τόσο περήφανος για τον τόπο του όσο οποιοσδήποτε χωρικός και σχεδόν εξίσου προσκολλημένος στις παραδόσεις.

Ο Αθηναίος δεν έχει ιδιαίτερα ανεπτυγμένη την αίσθηση της αστικής ευθύνης και αντιμετωπίζει με μεγάλο κυνισμό την πολιτική, μολονότι τούτη, το ποδόσφαιρο και το μπάσκετ είναι τα κύρια θέματα συζήτησης στις αντροπαρέες. Το περίεργο είναι ότι παρά τον κυνισμό τους για ό,τι αφορά τα κοινά, οι Αθηναίοι, άντρες και γυναίκες, εξακολουθούν να είναι αφοσιωμένοι με πάθος αφενός στην οικογένεια και

αφετέρου στον τόπο καταγωγής τους. Συνήθως πρώτα αναφέρουν το χωριό απ' όπου κατάγονται και μετά τη συνοικία τους στην Αθήνα και, παρόλο που τούτες είναι αμέτρητες –ο Άλιμος, το Φάληρο, η Νέα Σμύρνη, ο Ύμηττος, η Καισαριανή, το Χαλάνδρι, το Μαρούσι, η Φιλοθέη, το Ψυχικό, το Παγκράτι, το Μετς, τα Πατήσια, τα Εξάρχεια, το Χίλτον και δεκάδες ακόμα–, οι ονομασίες τους και μόνο ξυπνούν στην καρδιά όσων έζησαν για χρόνια σε κάποια απ' αυτές τη νοσταλγία και τον σοβινισμό του κατοίκου μιας μικρής επαρχιακής πόλης. Και όπως όλοι οι Έλληνες, έτσι και οι Αθηναίοι είναι άνθρωποι φιλόξενοι, καλοδέχονται τους ξένους, όταν τους επισκέπτονται, όποιες κι αν είναι οι προκαταλήψεις ενάντια στη χώρα που τυχαίνει εκείνο τον καιρό να αντιπροσωπεύει τον «ξένο δάκτυλο» –κατά την κοινή έκφραση– που υπεισέρχεται στα εθνικά τους ζητήματα.

Από το έδαφος η μία αθηναϊκή συνοικία μοιάζει με τη διπλανή της, το ένα πλέγμα πολυκατοικιών ή δρόμων σμίγει με το άλλο και τα όρια μεταξύ τους είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Όμως αυτή η έλλειψη αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής ιδιαιτερότητας έχει το πλεονέκτημα ότι κρατά τη ζωή σε ανθρώπινα επίπεδα, στα επίπεδα του συναισθήματος και του κουτσομπολιού. Αντίθετα με τη Νέα Ύορκη, για παράδειγμα, οι ένοικοι μιας αθηναϊκής πολυκατοικίας αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλο και συχνά τους απευθύνουν τον λόγο, κυρίως στα παλιότερα κτίρια, όπου η μόνιμη κοινή διαφωνία είναι το τι χρειάζεται επισκευή και τι όχι. Όσο για τους ενοίκους του διπλανού κτιρίου, τους γνωρίζεις ψωνίζοντας από το ίδιο περίπτερο και τον ίδιο φούρνο ή συχνάζοντας στο ίδιο καφενείο, όπου συνήθως δε χρειάζεται να χασομερήσεις δίνοντας παραγγελία: ο σερβιτόρος ξέρει λίγο πολύ τις προτιμήσεις σου. Ο θυρωρός και η γυναίκα του, πάντα σε επιφυ-

λακή, πάντα έτοιμοι να διώξουν την πλήξη τους κουβεντιάζοντας με τους άλλους θυρωρούς και τις γυναίκες τους, αποτελούν τμήματα ενός δικτύου που γνωρίζει πολύ περισσότερα απ' όσο είναι απαραίτητο για ό,τι συμβαίνει σ' αυτόν, τον διπλανό, συχνά και στον παραδιπλανό δρόμο. Αλλά παράλληλα μ' αυτή τη φιλική περιέργεια για τα παραπτώματα των άλλων συναντά κανείς και μεγάλη ανοχή για τους εκκεντρικούς της κάθε γειτονιάς, όση τουλάχιστον ανοχή δείχνει το οποιοδήποτε ελληνικό χωριό για τον «τρελό» του, τον «αλλοπαρμένο», που θεωρείται ευνοημένο παιδί του Θεού.

Μία συνοικία που όλοι οι Αθηναίοι ως έναν βαθμό γνωρίζουν είναι το Κολωνάκι, που πήρε το όνομά του από τη μικρή κολόνα που κάποτε υπήρχε στις παρυφές της πόλης, εκεί που σήμερα βρίσκεται μια πολύβουη, πολυσύχναστη πλατεία κοντά στο κέντρο της πόλης. Το Κολωνάκι θεωρούνταν η πλουσιότερη, αν και η πλέον συντηρητική περιοχή που θα μπορούσε να ζήσει κανείς ώσπου η πυκνή κυκλοφορία και το νέφος άρχισαν να θαμπώνουν το αριστοκρατικό του λούστρο, παρόλο που ανέκαθεν διέθετε ένα μποέμικο περιθώριο στους πρόποδες του Λυκαβηττού, όπου οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες, ξένοι και ντόπιοι, μπορούσαν να βρουν μια σχετικά φτηνή και συμπαθητική στέγη σε κάποιο από τα διώροφα ή τριώροφα σπίτια, απομεινάρια μιας εποχής κατά την οποία οι δρόμοι δεν είχαν ακόμα ασφαλτοστρωθεί. Τα τραπεζάκια των καφενείων της πλατείας, στημένα σε μια νησίδα σχήματος 8 –τον επιλεγόμενο χαϊδευτικά «μπιντέ»–, όπου κάποτε έπινε τον καφέ ή το τσάι της ηλίτ, απομακρύνθηκαν για να κάνουν τόπο στους νεαρούς με τις μοτοσικλέτες που έρχονται για να φάνε μια πίτσα στον καινούριο πεζόδρομο, να πιουν ένα ποτό ή να βρουν παρέα για την πιο «εντατική» νυχτερινή τους διασκέδαση.

Και πολύ πρόσφατα κάποιοι νεόπλουτοι Αθηναίοι, που είχαν επιλέξει τα προάστια για τον καθαρό αέρα και το ευκολότερο παρκάρισμα, άρχισαν να επιστρέφουν στο Κολωνάκι, έχοντας αποθυμήσει τα υπαίθρια καφέ και τα εστιατόρια, όπου η κουβέντα για την πολιτική, το σινεμά, τα ταξίδια εξακολουθεί να είναι πνευματώδης και όπου οι μπουτίκ στα ισόγεια των παλαιών κτιρίων είναι εφάμιλλες των ευρωπαϊκών.

Παρ' όλα αυτά, το Κολωνάκι διατηρεί κάποια ίχνη της ζωής του χωριού. Ο φαρμακοποιός γνωρίζει τα προβλήματα της υγείας σου και κάπου κάπου σου δίνει συμβουλές χωρίς να του τις ζητήσεις, ο βιβλιοπώλης της γωνίας θα σε βοηθήσει να διαμορφώσεις το γούστο σου όσον αφορά την ελληνική λογοτεχνία, ο ταβερνιάρης στον λόφο ξέρει την αδυναμία σου στο βαρελίσιο κρασί και στην ψητή τσιπούρα. Η γειτονιά έχει κάθε Παρασκευή λαϊκή αγορά για εκείνους που τους αρέσει να παζαρεύουν και να φιλοκουβεντιάζουν, διαθέτει ωστόσο και μερικά μικρά «σούπερ μάρκετ» για όσους προτιμούν πιο ακριβά ή εισαγόμενα προϊόντα. Διαθέτει επίσης έναν σχετικά πολυτελή οίκο ανοχής στο ισόγειο μιας πολυκατοικίας πολύ παλιάς για να στεγάσει μπουτίκ, η οποία απέχει μόνο ένα τετράγωνο από την αγγλική πρεσβεία. Τούτο το πορνείο απ' ό,τι φαίνεται δεν έχει μέλλον· οι δουλειές έπεσαν ως επακόλουθο της –έστω και καθυστερημένης– σεξουαλικής επανάστασης και της γενικότερης απελευθέρωσης των νέων και των όχι τόσο νέων. Και έχει έναν επίμονο, περιφερόμενο εχθρό στο πρόσωπο του τρελού του Κολωνακίου.

Λένε πως ο τρελός είναι μαραγκός, αλλά κανείς δεν ξέρει πού βρίσκεται το εργαστήρι του. Πρωτοφάνηκε στη γειτονιά στη διάρκεια της χούντας, ανηφορίζοντας κατά το δάσος

του Λυκαβηττού επικεφαλής ενός αόρατου λόχου διατακτικών στρατιωτών. Ρωμαλέος, ευειδής, βλοσυρός, ξεκινούσε από την οδό Λουκιανού το καταμεσήμερο, χαιρέτιζε τη σημαία στο σπίτι του Βρετανού πρεσβευτή –στην ανάγκη όλες οι σημαίες καλές είναι– και έπαιρνε να προχωρά με βήμα γοργό στη μέση του δρόμου, κουνώντας τα χέρια σαν εύζωνας σε παρέλαση, τραγουδώντας δυνατά κάποιο στρατιωτικό εμβατήριο· σταματούσε μια στιγμή μπροστά στον οίκο ανοχής για να νουθετήσει βρίζοντας τις κυρίες της νύχτας, που τώρα αναπαύονταν πίσω από τα κλειστά πορτόφυλλα, και ξαναστεκόταν στα σταυροδρόμια για να βλαστημήσει τα αυτοκίνητα που εμπόδιζαν την ανοδική πορεία του προς το αόρατο πολυβολείο ψηλά στον λόφο.

Όταν πρωτοεμφανίστηκε ο τρελός, κάποιοι τον θεώρησαν σύμβολο της αντίστασης κατά της πολιτικής καταπίεσης που προσπαθούσε τότε να συντρίψει το ελεύθερο ελληνικό πνεύμα, και μετά την πτώση της δικτατορίας μερικοί τον έβλεπαν ως παρανοϊκό θρησκόληπτο που πάσχιζε να αποκαταστήσει ένα χαμένο ηθικό κέντρο. Τώρα πια τα μαλλιά του έχουν ασπρίσει, αδυνάτισε, και η φωνή του έχασε το θριαμβευτικό της μέταλλο. Εμφανίζεται σπανιότερα, αλλά εξακολουθεί να είναι ένας ακούραστος πεζοπόρος και ο κόσμος λέει ότι η ιστορία του έχει τις ρίζες της στον πόλεμο της Κορέας και ότι οι βλαστήμιες του απευθύνονται περισσότερο στους άντρες του φανταστικού του λόχου και λιγότερο στον κόσμο έξω από το μυαλό του. Βρίζοντας, προτρέπει τους στρατιώτες του ν' αφήσουν τα σαλιαρίσματα με τις γυναίκες ελαφρών ηθών και να εφορμήσουν να καταλάβουν το ζωτικής σημασίας και ανθεκτικότατο πολυβολείο των Βορειοκορεατών στον λόφο, αποδεικνύοντας έτσι ότι οι Έλληνες είναι τουλάχιστον ίσοι, αν όχι καλύτεροι από τους Τούρκους,

που για το σύντομο διάστημα του Πολέμου της Κορέας υπήρξαν σύμμαχοι της Ελλάδας και όχι εχθροί όπως συνήθως.

Όποια κι αν είναι η ιστορία και το νόημα του τρελού, κανείς δεν τον ενοχλεί κατά τις διαδρομές του, κανείς δεν παίρνει τις βρισιές του προσωπικά, κανείς δεν του ρίχνει δεύτερη ματιά: σαν να θεωρούν όλοι ότι μέσα στην παραφροσύνη του έχει τα ίδια δικαιώματα μ' εκείνους που περνούν παράνομα τις διαβάσεις και με τα πιασμένα αγκαζέ ζευγαράκια που βαδίζουν στο κέντρο του δρόμου για ν' αποφύγουν τα στενά, σπασμένα πεζοδρόμια και τις ακαθαρσίες των σκύλων. Αυτή η σχεδόν φιλική στάση των περιοίκων απέναντι στον τρελό τους τον καθιστά αναπόσπαστο κομμάτι της γενικής εικόνας, τόσο όσο και τον γκριζομάλλη πρώην πρωθυπουργό που είχε κάθε μεσημέρι κρατημένο ένα τραπέζι για τον ίδιο και τη γυναίκα του στην ταβέρνα του Φιλίππου στην Ξενοκράτους. Και στους λίγους εναπομείναντες μποέμ γνώστες της λογοτεχνίας θυμίζει την αφήγηση του Γιώργου Σεφέρη για έναν καλοβαλμένο άντρα που βαδίζει κλαίγοντας, σ' ένα ποίημα που έγραψε το καλοκαίρι του 1939, την ίδια περίπου εποχή της άφιξης του Χένρυ Μίλλερ στην Ελλάδα.

ΑΦΗΓΗΣΗ

*Αυτός ο άνθρωπος πηγαίνει κλαίγοντας
κανείς δεν ξέρει να πει γιατί
κάποτε νομίζουν πως είναι οι χαμένες αγάπες
σαν αυτές που μας βασανίζουνε τόσο
στην ακροθαλασσιά το καλοκαίρι με τα γραμμόφωνα.*

*Οι άλλοι άνθρωποι φροντίζουν τις δουλειές τους
ατέλειωτα χαρτιά παιδιά που μεγαλώνουν, γυναίκες
που γερονούνε δύσκολα*

αυτός έχει δυο μάτια σαν παπαρούνες
σαν ανοιξιιάτικες κομμένες παπαρούνες
και δυο βρυσούλες στις κόχες των ματιών.

Πηγαίνει μέσα στους δρόμους ποτέ δεν πλαγιάζει
δρασκελώντας μικρά τετράγωνα στη ράχη της γης
μηχανή μιας απέραντης οδύνης
που κατάντησε να μην έχει σημασία.

Άλλοι τον άκουσαν να μιλά
μοναχό καθώς περνούσε
για σπασμένους καθρέφτες πριν από χρόνια
για σπασμένες μορφές μέσα στους καθρέφτες
που δεν μπορεί να συναρμολογήσει πια κανείς.
Άλλοι τον άκουσαν να λέει για τον ύπνο
εικόνες φρίκης στο κατώφλι του ύπνου
πρόσωπα ανυπόφορα από τη στοργή.

Τον συνηθίσαμε είναι καλοβαλμένος και ήσυχος
μονάχα που πηγαίνει κλαίγοντας ολοένα
σαν τις ιτιές στην ακροποταμιά που βλέπεις απ' το τρένο
ξυπνώντας άσκημα κάποια συννεφιασμένη αυγή.

Τον συνηθίσαμε δεν αντιπροσωπεύει τίποτε
σαν όλα τα πράγματα που έχετε συνηθίσει
και σας μιλώ γι' αυτόν γιατί δε βρίσκω
τίποτε που να μην το συνηθίσατε·
προσκυνώ.²¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η ΠΡΩΤΗ ΕΔΕΜ

1. *Η αλληλογραφία των Ντάρρελ-Μίλλερ*, επιμέλεια Ίαν Σ. Μακνίβεν, Νέα Υόρκη, 1988, σ. 123, μτφρ. Χρ. Τσαλικίδου.

2. *Επιστολές Άμλετ*, τόμ. ΙΙ, Νέα Υόρκη, 1941, σ. 387, μτφρ. Χρ. Τσαλικίδου.

3. Στο ίδιο, σ. 119.

4. Στο ίδιο, σ. 126.

5. Στο ίδιο, σ. 125.

6. Στο ίδιο, σ. 127.

7. Χένρυ Μίλλερ, *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*, μτφρ. Ανδρέας Καραντώνης, Γαλαξίας, 1941, σ. 48. Η αρίθμηση των σελίδων είναι από την ανατύπωση του 1965.

8. Στο ίδιο, σ. 49.

9. Γράμμα του Μίλλερ στον Σεφέρη, 16 Φεβρουαρίου 1971. Αυτό το γράμμα, όπως και άλλα ανέκδοτα μέχρι σήμερα γράμματα του Μίλλερ προς τον Σεφέρη που παρατίθενται εδώ, ανήκει στη Συλλογή Γιώργου Σεφέρη, Διεύθυνση Χειρογράφων, Τμήμα Σπάνιων Βιβλίων και Ειδικών Συλλογών, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Πρίνστον.

10. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, 16 Απρίλη - 14 Δεκέμβρη 1940, «4 Μάρτη 1939», Ίκαρος, Αθήνα, 1984, σ. 112.

11. Στο ίδιο, «Δευτέρα, 10 Απρίλη 1939», σ. 114.

12. Στο ίδιο, «Μεγάλη Παρασκευή, 7 Απρίλη 1939», σ. 112.
13. Στο ίδιο, «12 Μάη, 10 μ.μ. Α/π *Transilvania*», σ. 119.
14. Στο ίδιο, «Πέμπτη, 3 Αυγούστου 1939», σ. 126.
15. Στο ίδιο, «Σάββατο, 2 Σεπτέμβρη 1939», σ. 131.
16. Χένρυ Μίλλερ, *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 220.
17. Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Εστία, Αθήνα, 1973, σ. 311.
18. Σε συνομιλία του Γιώργου Κατσίμπαλη με τον ποιητή.
19. Χένρυ Μίλλερ, *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 21.
20. Στο ίδιο, σ. 51.
21. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, «Ημερολόγιο καταστρώματος, Α'», «Αφήγηση», Ίκαρος, Αθήνα, 1982, σ. 177.